

VERGERIJEV VPLIV NA RAZVOJ PROTESTANTIZMA NA SLOVENSKEM

France M. DOLINAR

Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

IZVLEČEK

Nekdanji koprski škof Peter Pavel Vergerij je poleg Trubarja ena ključnih osebnosti slovenske reformacije in sicer kot organizator in koordinator prevajanja svetega pisma v slovenščino ter kot spretni menežer, ki je obsežnemu knjižnemu programu slovenskih protestantov v Nemčiji zagotovil potrebna finančna sredstva.

Ključne besede: protestantizem, Slovenija, Primož Trubar, Peter Pavel Vergerij ml.

L'INFLUENZA DI PIER PAOLO VERGERIO IL GIOVANE SULLO SVILUPPO DEL PROTESTANTESIMO TRA GLI SLOVENI

SINTESI

Il vescovo di Capodistria Pier Paolo Vergerio il Giovane fu, accanto a Primož Trubar, una delle figure chiave della Riforma slovena, sia nella veste di organizzatore e coordinatore della traduzione in sloveno della Bibbia sia in quella di abile manager. Fu lui, infatti a procurare i mezzi finanziari necessari all'attuazione del vasto programma letterario dei protestanti sloveni in Germania.

Parole chiave: protestantesimo, Slovenia, Primož Trubar, Pier Paolo Vergerio il Giovane

1. Leta 1540 je tedanji koprski škof Peter Pavel Vergerij¹ iz Francije, tja je spremljal kardinala Hipolita d' Este na diplomatski poti k francoskemu kralju Francu I., pisal svojemu sorodniku Ottonellu Vidu, notarju v Kopru: "Zlasti mi je bilo in mi hkrati ni bilo všeč, kar ste mi pisali o tistem pridigarju iz Ljubljane.² Čeprav to mesto ni na Saškem, se tam vendar javno pridiguje luteranstvo. Zato bi vi dobro storili, ko bi nastopili zoper njega" (Rupel, 1962, 52).

1 Rojen okrog 1498 v Kopru, umrl 4. oktobra 1565 v Tübingenu, škof v Kopru 1536-1539/48.

2 Mišljen je Primož Trubar, ki je v tem času užival gostoljubje tržaškega škofa Petra Bonoma.

2. To pismo je prva znana vest o tem, da je bil nekdanji papeški nuncij pri avstrijskem cesarju Ferdinandu I. (leta 1533) in od leta 1536 koprski škof Peter Pavel Vergerij seznanjen z idejami in delovanjem slovenskega reformatorja Primoža Trubarja. To pismo daje slutiti škofovo odločnost, da s Trubarjem, kot svojim idejnim nasprotnikom, obračuna. Vergerij se je namreč, računajoč na skorajšnjo smrt ostarelega in bolehnega škofa Petra Bonoma, prizadeval pridobiti si tržaško škofijo (Gruden, 1909, 142-152). Vergeriju se ta želja ni izpolnila, ker je Bonomo umrl šele leta 1546, takrat pa je bil Vergerij že osumljen, da se je pridružil reformaciji.

3. Kljub nekaterim namigom in dokaj splošnemu prepričanju slovenskih literarnih zgodovinarjev ni nobenega trdnega dokaza, da je bil ravno Vergerij tisti, ki je devetnajst let kasneje (točneje proti koncu leta 1559), tokrat kot njegov sopotnik pri širjenju Luthrovih idej na Slovenskem, Trubarja ovadil pri württemberškem vojvodi Krištofu. Trubarju so očitali cvinglijanske, torej tudi za luterane krivoverske nazore o krstu, evharistiji in o opravičenju. Da Trubarjeve knjige oznanjevanju "čistega evangelija" pri Slovencih "ne bi povzročile več škode in nesreče kot koristi", je dal vojvoda Krištof ustaviti tisk slovenskih knjig in zahteval o njih natančno preiskavo (Rupel, 1962, 106).

4. Navedena dogodka dajeta slutiti, da je bil Peter Pavel Vergerij ena najbolj protislovnih osebnosti slovenske reformacije. Po oceni pretežnega dela slovenskega zgodovinarstva naj bi bil človek nasprotij, mož izredne diplomatske uglednosti, mojster besede in dovršenega nastopa. Po izobrazbi je bil Vergerij odličen, v Benetkah in Padovi izšolani pravnik, po načinu življenja razgledan italijanski humanist, kot človek nadut in bahav, kot škofu pa naj bi se mu poznalo, da je bil za duhovnika posvečen brez ustrezne priprave in očitno tudi brez ustrezne sistematične teološke izobrazbe (Gruden, 1909, 143). Prav vprašanje Vergerijeve teološke izobrazbe in njegovih teoloških nazorov v slovenskem zgodovinarstvu doslej še ni bilo sistematično proučeno. Kakor je znano, ni še nihče sistematično analiziral ohranjenih Vergerijevih del, niti njegove še katoliške razprave *Adversus apostatas Germaniae* niti njegovih kasnejših ostrih napadov na katoliško Cerkev in rimskega papeža (SBL, 1980-91, 408). Tako si še vedno ne moremo ustvariti celostne podobe o Vergerijevih prenovitvenih težnjah. Kot katoliški škof je Vergerij očitno pripadal krogu kardinala Contarinija³ in se je skupaj z njim udeležil verskih pogovorov v Regensburgu leta 1540 (SBL, 1980-91, 408).⁴ Vendar še vedno ni jasno, zakaj ni bilo zaželeno Verge-

3 Gaspari Contarini, * 1483 v Benetkah, + 1542 v Bologni. Leta 1537 je skupaj s sodelavci papežu Pavlu III. (Alessandro Farnese, papež 1534-1549) predložil spomenico *Consilium de emendanda Ecclesia*, v kateri je predložil svoj načrt za prenovo Cerkve, vključno s prizadevanjem za edinost s protestanti.

4 Leta 1540 je cesar sporazumno s skupino sredine državnih knezov, ki so bili zainteresirani za spravo (Volilni Pfalz in volilni Brandenburg) sklical verski pogovor v Hagenau, ki se je nato nadaljeval v Wormsu in leta 1541 na državnem zboru v Regensburgu. Papežu Pavlu III. se je posrečilo v Regensburgu poslati kot svojega legata kardinala Contarinija, ki je užival velik ugled pri protestantih. Vendar

rijevo sodelovanje na tridentinskem cerkvenem zboru leta 1545 (Gruden, 1909, 147). Je bila to posledica dejstva, da je v gledanju na prenovo Cerkve v tem času že prevladala struja ozkosrčnega in brezkompromisnega kardinala Gianpietra Caraffa in kasnejšega papeža Pavla IV,⁵ ali pa morda Vergerijeve negotovosti na teološkem področju? Te očitno ni zmožgal premostiti niti kasneje kot reformator. Glede odločilnih teoloških vprašanj je nihal med Luthrovimi gledanji in nazori švicarskih reformatorjev. Negotovost pri presojanju teoloških vprašanj je Vergeriju povzročila precej težav zlasti takrat, ko je za profesorja na württemberški univerzi predlagal švicarskega teologa Mattea Gribaldija Mafo, ki je zastopal antitrinitaričen nauk, imel pa je z ozirom na pravoverne luterance tudi različne poglede na predestinacijo, krst otrok in evharistijo (Bonazza, 1996, 26). Prav to simpatiziranje s švicarskimi reformatorji je očitno zbužalo nezaupanje württemberških teologov do Vergerija (Gruden, 1909, 151). Kritično pa se je o Vergeriju kot teologu izjasnil tudi švicarski reformator Heinrich Bullinger.⁶ Ker so kasneje Vergerija s Trubarjem povezovali več kot zgolj poslovni stiki, postane vprašanje Vergerijevih teoloških nazorov in s tem njegovega morebitnega vpliva na teološke poglede slovenskih protestantov izjemno zanimivo. Znano je namreč, da je bila Trubarjeva izdajateljska dejavnost s pomočjo vojvode Krištofa vezana na pravoverno lutrovstvo, prav tako pa so znane Trubarjeve simpatije do švicarskih teologov.

5. Kljub temu, da ostaja vprašanje morebitnega Vergerijevega vpliva na teološke poglede slovenskih protestantov še naprej odprto, je Vergerijevo ime **neločljivo povezano** s slovensko reformacijo, saj je poleg Trubarjevega častno zapisano v zgodovino nastajanja slovenske tiskane knjige in s tem tudi oblikovanja slovenskega knjižnega jezika. V posvetilu prvega dela novega testameta leta 1557 je namreč Trubar med drugim zapisal, da je bil Vergerij "*poleg Boga prvi in najimennejši povzročitelj, da se je začelo*" prevajanje Svetega pisma v slovenski jezik (Rupel, 1962, 75-76).

6. Vergerij se je s Trubarjem, ki je takrat deloval kot pastor v Kemptnu, prvič sestel koncem januarja (od 24. do 27.) leta 1555 v Ulmu. Pri pogovoru sta bila navzoča tudi württemberški teolog Jakob Andreae in ulmski superintendent Ludvik Robus (Rajhman, 1986, 334). Ta sestanek je bil zgodovinskega pomena. Na njem je Vergerij Trubarja prepričal, naj nadaljuje svoje, leta 1550 začeto prevajalsko delo. Italijanski zgodovinar prof. dr. Sergio Bonazza si upravičeno zastavlja vprašnje, če bi Trubar brez Vergerijevega nagovarjanja sploh nadaljeval z delom. Glede na Tru-

je skupina nepopustljivih katoliških knezov (Mainz, Bavarska) in teologov (skupina okrog kardinala Caraffe) dosegla, da so Contarinija odpoklicali.

5 Rojen 1476 v Sant' Angelo della Scala, za papeža izvoljen 1555, umrl v Rimu 1559.

6 Johann Heinrich Bullinger (1505-1575), od 1531 Zwinglijev naslednik in superintendent v Zürichu. Skupaj s Calvinom je leta 1549 izdelal Consensus Tigurinus, leta 1566 pa izdal samostojno t. i. drugo Confessio Helvetica. Na Bullingerjeve pomisleke glede Vergerijevih teoloških nazorov piše Trubar v svojem pismu Bullingerju iz Kemptna 1. februarja 1559 (Rajhman, 1986, 35-37).

barjevo neodločnost, skepticizem, odlašanje in obotavljanje ob Vergerijevev nagovarjanju za prevod Nove zaveze v slovenščino prof. Bonazza meni, da Trubar ni imel nobenih načrtov za nadaljevanje svojega literarnega dela. K temu ga je vzpodbudil šele Vergerij. Odslej je postalo prav sodelovanje s Trubarjem pri organizaciji prevodov in tiskanju slovenskih ter hrvaških knjig ena najpomembnejših Vergerijevev dejavnosti (Bonazza, 1996, 30). Na sestanku v Ulmu so bile poleg tega razrešene še temeljne dileme prevajalskega in izdajateljskega dela in jasno razmejene naloge med Vergerijem in Trubarjem.

7. Prva dilema, ki so jo na pogovoru v Ulmu uspešno razrešili, je bilovprašanje jezika. Prof. Jože Toporišič meni, da ni osnov za v slovenskem zgodovinopisju prevladujoče mnenje, da naj bi si Vergerij prvotno zamislil prevod v nek skupni južnoslovanski jezik Slovencev, Hrvatov in Bošnjakov (Toporišič, 1996, 331). Tudi če je Vergerij na takšno možnost pomislil, ga je Trubarju uspelo prepričati, da takšnega skupnega jezika južnih Slovanov ni. Sveto pismo je v tem prostoru mogoče prevesti le v slovenski ali hrvaški jezik. Na Vergerijevo željo je tako na Trubarja padla skrb oskrbeti prevod Svetega pisma v obeh jezikih. Po besedah že navedenega italijanskega zgodovinarja Sergia Bonazza je šlo za uresničevanje ambicioznega načrta: *"Tübingen naj bi postal center za propagiranje reformacijskih idej v vsej jugovzhodni Evropi. Pomembno je, da je (Vergerij) pridobil Trubarja za nadaljevanje začete in nato prekinjenega dela. Pri prevajanju je Vergerij nudil Trubarju organizacijsko podporo, preskrbel finančna sredstva za tisk, zaradi kuge (pa je) dal na lastne stroške prepeljati tiskarno iz Tübingena v Reutlingen, izročil mu je v latinščini napisano listino z navodili za prevajanje, nudil pa mu je tudi literarno pomoč pri primerjanju slovenskega teksta s teksti v drugih jezikih."* (Bonazza, 1996, 29; Rajhman, 1986, 23-24).

8. Naslednja dilema je nastala ob vprašanju, iz katerega jezika prevajati Sveto pismo. Trubar se ni želel vključiti v prevajalsko delo zaradi svojega neznanja hebrejščine in grščine. Zavedal se je tveganosti prevajanja iz prevodov. Že pri literarnem delu se v prevodu kaj lahko zabrišejo nianse avtorjeve misli, izražene v originalu. Zaradi časovne distance, drugačnega kulturnega okolja in dejstva, da je bila hebrejščina že v Jezusovem času mrtev jezik, klasična grščina pa drugačna od biblične koine', je prevajanje svetega pisma še posebej zahtevno in odgovorno delo. Vergerij, in to je za izobraženega humanista v tem času vendarle čudno, takšnih pomislov ni imel. Menil je, da naj Trubar ob upoštevanju že obstoječih prevodov v nemščino in italijanščino prevaja iz latinščine. Očitno je tudi Vergerij moral pristati na kompromis, ker za prevajanje Svetega pisma v slovenščino ni našel primernejšega človeka, ki bi to delo po Luthrovem zgledu opravil na podlagi originalnih bibličnih jezikov (Rupel, 1962, 87-88; Rajhman, 1986, 23-24).

9. Tretja dilema je razrešila vprašanje pisave: gotica ali latinica. Tudi na tem področju je bil Vergerij daljnovidnejši in prepričljivejši. Slovenskemu jeziku bolj

P. Trubar: Ta evangeli svetiga Matevža, Tübingen 1555 (NUK).

ustreza latinica od okorne gotice. Slovenske knjige so bile, čeprav so izšle v Nemčiji, tiskane v latinici. Vergerij je razrešil tudi zadrego glede financiranja tako obsežnega in dragega projekta. Stroške natisa slovenskih in hrvaških protestantskih knjig je prevzel württemberški vojvoda Krištof, katerega svetovalec je postal Vergerij leta 1553 in pri katerem je očitno užival velik ugled.

10. Več kot očitno je, da se je Vergerij kot bivši koprski škof čutil poklicanega Slovencem, Hrvatom in Italijanom posredovati nauk "čistega evangelija", kot so se izražali reformatorji, in jih osvoboditi "tiranije rimskega papeža". Čustveno je Vergerij vse življenje ostal tesno povezan s svojo domovino. Vedno ga je skrbelo, kaj se v njegovi ožji domovini dogaja. Še kot papežev poslanec je Vergerij 30. avgusta 1534 poročal v Rim: *"Zvedel sem, da se v Trstu zelo razširja luteranstvo, ki se je tje zaneslo vsled kupčijske zveze z Nemčijo. Dal sem stroge ukaze in pridružil še kraljevo veljavo oni mojega poslanstva. Upam za gotovo, da iztrebim te strupene rastline, če je treba z največjo strogostjo ... Slišim tudi, da se ta kuga razširja izven Trsta in posebno v nekem mestu z imenom Piran, kjer javno nastopajo nekateri kričači in zastrupljajo duše preprostih ljudi. Poznam značaj te dežele, ker je tamkaj moja domovina in vem, če bode luteranstvo zašlo med te preproste duše in če se bode ta obmejna dežela Italije okužila, bode Vaša milost videla kmalu vse bližje dežele in provincije pokvarjene. Zato vas prosim, za božjo voljo, naj se ta zadeva, ki je zelo važna, takoj sporoči Njega svetosti (papežu), da se zlo uduši v začetku."* (Gruden, 1909, 144; Friedensburg, 1892, 300-302).⁷

11. Zgodilo pa se je ravno obratno, Vergerij sam se je okužil "s temi strupenimi rastlinami", kot se je izrazil v pismu, in to, kar je preganjal kot kugo, je sedaj želel kot "čisti evangelij" posredovati "preprostim dušam" v svoji domovini. Z bistrim umom je spoznal, da tiči moč in uspeh protestantske reformacije v pospeševanju

7 Navedeni tekst je Vergerij pisal Pietru Carneseccchiju, apostolskemu protonotarju in (tajnemu) tajniku papeža Klemena VII. V navedenem delu se odlomek glasi: "Ho inteso che in Trieste, che e' citta' della nostra Italia et giace ai lidi del nostro mare Adriatico, pullulava molto bene il Lutherismo preso per il commertio della Germania. Or io ne ho fatto invero acerrima provisione, accompagnando la autorita' regia a quella del mio nunciato, et spero di exstirpar certo quelle male piante dico severissimamente, che cosi' bisogna monsignor, et havete a sapere che il per un poco quasi dissimula, quando o nelle terre dell' imperio o nel regno di Boemia sente che il Lutherismo prevale, perche' invero Sua Maesta' non puo' far cio' che ella vole per quei paesi, ma nel suo patrimonio, questo arciducato di Austria, non dissimula punto et fa volentiera severa demonstration contra quei maledetti, et contra Tergestini la fara' severissima. Or intendo che fuor di Trieste uscita questa peste e' attaccata molto bene in un castello nominato Piran, dove publicamente alcuni ribaldi andavano contaminando gli animi di quelle simplici persone. Monsignor io conosco la natura del paese, perche' ivi e' la mia patria: se tra quelle simplicita' de intelletti penetra la setta lutheristica, se quel canton della Italia si amorbava, V.S. vedra' presto (sed Deus omen avertat) tutte le circumvicine provincie et region infette et corrotte. Onde io la prego per Jesu Christo che questo come cosa importantissima comunicchi a Nostro Signore presto et ferventemente, accioche' si obsti al principio, il che non si havendo fatto in Germania come conveniva, pero' la pestilentia si e' sparsa tanto avanti et con tante ruina della povera fede di Jesu Christo."

P. Trubar: Abecedarium, Tübingen 1555 (NUK).

slovstva v narodnem jeziku. Zato si je tako prizadeval za slovensko in hrvaško knjigo. Slovencem in Hrvatom je želel čim hitreje posredovati božjo besedo v njihovem materinem jeziku, da bi se lahko vsak človek osebno in neposredno s pomočjo Svetega pisma srečal z Bogom. To je bila tista gonilna sila, ki je postavila Vergerija, kakor je zapisal Gruden, na čelo literarnega podjetja, ki je nato med Slovenci in Hrvati širilo protestantske knjige v njihovem materinem jeziku. Bil je neumoren v zbiranju denarnih sredstev za ta velikopotezni projekt, ki je, kot nam pričajo začetki slovenskega slovstva, rodil bogate uspehe (Gruden, 1909, 147). Res si je včasih lastil preveč zaslug tudi na samem področju prevajanja, kar je vzbudilo nemalo napetosti med njim in Trubarjem. Zdi pa se, da sta kljub nekaterim zelo pikrim zapisom⁸ vendarle uspela ohraniti medsebojne stike. Dejstvo, da je bil ob Vergerijevi smrtni postelji poleg nečaka Aurelija prisoten samo še Trubar, po mnenju prof. Bonazze dokazuje, da je bilo med njima mnogo več prijateljstva, kot bi lahko sklepali po objavljeni literaturi (Bonazza, 1996, 32).

12. Vergerijevo sodelovanje s Trubarjem je dalo naslednje slovenske knjige: Že leta 1555 je izšel *Ta evangeli svetega Matevža prvič v ta slovenski jezik preobrnjen*,⁹ ki mu je čez dve leti (1557) sledil *Ta prvi del tiga Noviga testamenta z evangeliji in apostolskimi deli*. Prevodu Nove zaveze je Trubar dodal še *Dolgo predgovor s prevodom Melanchthonove dogmatike "Loci communes"*, *Ta slovenski kolendar kir vselej trpi in kratko postilo* (1558). Ob sodelovanju z Vergerijem je Trubar izdal še dopolnjeno izdajo *Abecedarija in Katekizma*.¹⁰ Trubar je prevedel in izdal tudi Vergerijevo *Eno molitev tih krščnikov, ki so zavolo te prave vere v Jezusa Kristusa pregnani*.

Seveda se je Trubar načel, ki sta jih glede prevajanja Svetega pisma uskladila z Vergerijem leta 1555 v Ulmu, držal tudi še potem, ko se je njegov odnos do Vergerija ohladil. *Ta drugi del tiga Noviga testamenta z apostolskimi pismi in Razodetjem ter Ta celi psalter Davidov* (1566) so zaradi različnih ovir izhajali v posameznih zvezkih od leta 1560 do 1577. Velik del teh knjig, vključno z drugo, celotno izdajo *Novega testamenta* (1582), je izšel že po Vergerijevi smrti (Grafenauer, 1973, 102-104), so pa bile te knjige vsaj posredno vendarle sad Vergerijevega sodelovanja s Trubarjem.

13. Ne smemo pa prezreti tudi Vergerijeve vloge pri širjenju protestantske literature, ki so jo s skupnimi močmi prevedli in tiskali slovenski, italijanski in hrvaški izgnanci v Nemčiji. Leta 1558 se je Vergerij naskrivaj, brez vednosti svojega gospoda vojvode Krištofa, z Dunaja odpravil na Koroško, Kranjsko in Goriško. V procesnih aktih beneške inkvizicije je ohranjena vrsta dragocenih pričevanj ljudi, ki

8 Trubar se je na nekem mestu izrazil, da ni mogel več prenašati Vergerijeve "napadalne nadutosti" (prim. Rajhman, 1986, 35-37; Rupel, 1962, 51-53).

9 Tiskan v Tübingenu.

10 Obe knjigi sta prvič izšli leta 1550, v drugi, dopoljnjeni izdaji pa leta 1555.

so spoznali Vergerija na njegovi poti ali so se z njim srečali.¹¹ Na podlagi teh pričevanj je mogoče zaključiti, da je Peter Pavel Vergerij, ki se je na poti predstavljal kot odposlanec kralja Maksimilijana, brezplačno delil slovenske in italijanske protestantske knjige. Z njihovo pomočjo je mogoče vsaj v grobih orisih začrtati tudi njegovo pot, ki ga je z Dunaja vodila v Ljubljano, nato v Gradiško, od tam pa v Beljak in nazaj v Nemčijo. V svojo nekdanjo škofijo si Vergerij, kljub silnemu domotožju, očitno ni upal. Če je ostrina odlokov habsburškega deželnega kneza proti protestantom zaradi odkritih simpatij kralja Maksimilijana v notranjeavstrijskih deželah v tem času nekoliko popustila, pa je beneška inkvizicija budno spremljala Vergerijeve korake.

14. Veliko vprašanj o Vergerijevi vlogi v razvoju slovenskega protestantizma ostaja še vedno odprtih. Prepričan pa sem, da bo ta simpozij ob petstoletnici rojstva nekdanjega koprškega škofa in eni ključnih osebnosti slovenske in italijanske reformacije uspel podeliti Vergeriju pravičnejše mesto v slovenskem zgodovinopisju.

VERGERIUS' INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF PROTESTANTISM IN SLOVENIA

France M. DOLINAR

The archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

SUMMARY

Peter Paul Vergerius is, besides Trubar, one of the key figures of Slovenian reformation. On a meeting in Ulm in January 1555 he gained Primož Trubar's willingness to continue with the work, started in 1550 in the area of Slovenian Protestant literature. Vergerius tried to persuade Trubar to translate The Holy Bible and gave him appropriate instructions for the translation. He obtained the necessary financial means for the publication of Slovenian and Croatian Protestant books from Christopher, the Duke of Wurtemberg. Direct cooperation between Vergerius and Trubar gave the Slovenians four books: Primož Trubar translated into Slovenian Matthew's Gospel and issued a revised edition of Abecedarij and Catechism, he also translated and issued Vergerius' Eno molitev tih krščnikov, ki so zavolo te prave vere v Jezusa Kristusa pregnani. On Vergerius' initiative Trubar translated into Slovenian also the whole New Testament and psalter. This work was completed only after Vergerius' death.

Key words: Protestantism, Slovenia, Primož Trubar, Peter Paul Vergerius, Jr.

¹¹ Josip Gruden v že večkrat navajanem članku citira Državni arhiv v Benetkah, Sant' Ufficio, Processo del vescovo d' Istria Pier Paolo Vergerio, busta 2 (Gruden, 1909; Rajhman, 1986, 330).

VIRI IN LITERATURA

- Bonazza, 1996:** Sergio Bonazza, Primož Trubar in italijanska reformacija. V: III. Trubarjev zbornik (Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja, Ljubljana, 9. - 13. november 1987), Ljubljana 1996, 22-23.
- Friedensburg, 1892:** Walter Friedensburg, Nuntiaturberichte aus Deutschland 1553-1559, I. Band: Nuntiatoren des Vergerrio 1533-1536, Gotha 1892.
- Grafenauer, 1973:** Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, Ljubljana 1973.
- Gruden, J. (1909):** Josip Gruden, Peter Pavel Vergerij in njegov stik s slovenskimi deželami, v: Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, 19, 1909, 142-152.
- Rajhman, 1986:** Jože Rajhman, Pisma Primoža Trubarja (Korespondenca pomembnih Slovencev, 7), Ljubljana 1986.
- Rupel, 1962:** Mirko Rupel, Primož Trubar, življenje in delo, Ljubljana 1962.
- SBL - Slovenski biografski leksikon,** 4. knjiga, Ljubljana 1980-91.
- Toporišič, 1996:** Jože Toporišič, Trubarjevo delo kot negativum v očeh slovenskih besedoljubov in kritikov, v: III. Trubarjev zbornik (Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja, Ljubljana, 9. - 13. november 1987), Ljubljana 1996, 330-340.